

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑՍ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ Ս. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ.

(Ծ-բ-ն-ի. Ա-բ-բ-ի. 1885 թ. Բ.)

ԴԼ. Կ.

Յովհան Մանգակունուն յաջորդեց իւր աշակերտն Բարգէն՝ Վա-
նանդայ Ոթմոյ գիւղից։ Վահանի մարգարանութեամբ առ վայր մի
գաղարած լինելով եկեղեցու հալածանքը, ինչպէս Հայք, նոյն-
պէս և Վիրք և Աղուանք սկսեցին եկեղեցու պայծառու-
թեան համար հոգալ։ Աղուանից Շուփհաղիշէ կաթուղիկոսը
տեղւոյն Վաչագան հայկազուն թագաւորի աջակցութեամբ բա-
րեկարգումէր եկեղեցիքը և բայ էր անում ու կարգաւորում
գլխոցները։ Վաչագան թագաւորը ժողովրդի մէջ քրիստոնէական
հաւատի սէրը արծարծելու համար եկեղեցական դասի օգնու-
թեամբ գտաւ Ամարասում Աղուանից առաջին կաթուղիկոս Գրի-
գորիսի մարմինը, որի պատճառով Աղուանից ու Հայոց եկեղեցիքը
տօն հաստատեցին, և վայելուչ հանդիսով ու ուխտագնացու-
թեամբ կատարումէին իւրաքանչիւր տարի։ Փոքր ինչ, անգոր-
ւոյած եկեղեցու խաղաղութիւնը երկար չըտւեց, վասն զի
Քաղկեդօնի ժողովը իւր հեռեանքներով երկար ժամանակ յու-
նական և հռոմէական եկեղեցիքը յուզելուց յետոյ՝ սկսեց
սպառնալ հայկական եկեղեցուն ևս՝ որի մատուցէն էին Աղուանից
և Վրաց եկեղեցիքը։ Բարգէն այս վրդովմանց առաջքը առնե-
լու համար 491 թ. գումարեց Վաղարշապատու Ե. ժողովը որին
ներկայ էին Աղուանից Շուփհաղիշէ ու Վրաց Գաբրիէլ Կաթու-
ղիկոսները իրանց եպիսկոպոսներով, բազմաթիւ երեւելի անձինք
և յոյներ։ Ժողովը միահաւան վճռով որոշեց նդովել Բարձումա պար-
սիկ աղանդաւորին և նեստորականներին՝ որոնք սկսել էին իրանց
հերետիկոսութեան որոմը սերմանել Հայաստանում. այլ և որոշեց
հեռեւել միայն առաքելոց գրուածքներին ու երեք տիեզերական
ժողովների սահմանադրութեանցը, և մերժել Քաղկեդօնի ժողո-
վը, ի նկատի ունելով նախ որ, նոյն ինքն յոյնք և հռոմէացիք
տարակուսումէին այդ ժողովի սահմանած վարդապետութեան
ուղղափառութեան համար, և ժողովի մասին երկար տարիներ

շարունակուող մէծը երկպառակել էր Քրիստոսի մի եկեղեցին՝ մինչև անգամ՝ արխնհեղութեանց տեղի տալով։ Երկրորդ որ, բաղմաթիւ եպիսկոպոսներ եկեղեցու վարդապետութիւնները անթերի սահմանուած տեսնելով Նիկիոյ, Կ. Պօլսոյ և Եփեսոսի տիեզերական ժողովների սահմանադրութեամբ՝ իրանց ստորագրութեամբ և Զենոն կայսեր հրովարտակով շրջաբերական էին հրատարակել՝ առաջագրելով քաւականանալ միայն նախկին երեք տիեզերական ժողովներով, և բացի այդ երեք ժողովներից՝ ոչ մի ժողով չընդունել։

Հայաստանեայցս եկեղեցին մերժելով Քաղկեդոնի ժողովը ապահովեց այն առանձնութիւնը, որ մինչև ցայսօր պահել է, և այդ առանձնութեամբ միայն կարողացել է և սլոտի կարողանայ յարատեւել իրրեւ աղգային եկեղեցի։ Քաղկեդոնիկ յոյն և հռովմէական եկեղեցիքը տեսնելով որ Հայաստանեայցս եկեղեցին ժողովով մերժեց Քաղկեդոնի ժողովը, սկսեցին մախանքով նայել նորա վերայ և հերձուածող ու հերխտիկոս համարելով՝ պարսիկների հաւասար՝ անողորմ անգթութեամբ հալածել, մոքներումը դնելով, կամ ջնջել քնաւին և կամ իրանց հետ միացնել։ Բայց Հայաստանեայցս եկեղեցին որդիսի քաջութեամբ դիմադրել և դիմադրումէր Պարսից՝ նոյն եռանդով վարուեց և Յունաց ու Հռովմայեցւոց դէմ։ Հալածանքի գլխաւոր զէնքերն էին բռնութիւն և մեծամեծ խոտուածների հրապոյր ու պատրանք, խի գիմադրութեան միջոցներն էին քաջութեամբ պատերազմ և ի սէր ազգի ու եկեղեցւոյ նահատակութիւն։

Վաղարշապատի ժողովից մի տարի յետոյ 492 թուին վախճանեց Բարդէն և յաջորդեց Բղնունեաց Արծկէ գիւղից Սամուէլ՝ որի օրով Վաղարշ Պարսից թագաւորը գահընկէց եղաւ և Վաւաթագաւորելով նորից սկսեց հալածանք։ Վաւաթի հրամանով պարսիկ մարզպանի հետ բաղմաթիւ մագեր մտան Հայաստան, սկսեցին կրակաւորաններ շինել և բռնութեամբ ու մեծամեծ խոտուածների հրապուրանքով ու պատրանքով թուլասիրտներին որսալ։ Վահան ուխտապահների հետ եկեղեցու ախոյեան հանդիսացաւ, հարուածեց պարսիկներին և կործանեց կրակարանները։ Վաւաթ շտապումէր վրէժխնդիր լինել Վահանի դէմ, բայց ներքին խռովութեան ժամանակ գահազուրկ, Անյուշ բերդն ուղարկուելով՝ չըկարողացաւ հասնել իւր նպատակին։

502 թ. վախճանումէ Սամուէլ կաթողիկոս և հետ զհետէ յաջորդումնն Կոտէից Այլաբեր գիւղացի Մուշէ և 510 թուին, Հարբ գաւառի Ուղկայ գիւղացի Սահակ Բ. որի իշխանութեան առաջին տարին 25 ամեայ մարզպանութիւնից յետոյ բարի մահուամբ վախճանումէ Վահան Մամիկոնեան յաջորդ թողնելով իւր Վարդ եղբայրը: Սահակ կաթողիկոսին, նորա հնգամեայ իշխանութիւնից յետոյ հայրապետական իշխանութեամբ հետ զհետէ յաջորդեցին Բագրեւանդայ Տիրառիճ գիւղից Քրիստափոր Բ. 6 տարի, Առբերան յ Եռասո գիւղից Ղևոնդ՝ 3 տարի և 524 թուին Բագրեւանդայ Աշտարակաց գիւղից Ներսէս Բ. 9 տարի: Ներսէս հայազգի Մժէժ Գնդունու մարզպանութեան 6-րդ տարին կաթողիկոս ընտրուեց, և եկեղեցականները ի զգուշութեան պահելու ու եկեղեցին բարեկարգելու համար 527 թուին Կիւնայ Բ. ժողովը գումարեց, ուր էին Մամիկոնեանց Ներշապուհ և Սիւնեաց Պետրոս նշանաւոր եպիսկոպոսները: Ժողովը բարեկարգութեան Լճ. յօդուած կանոն հաստատեց՝ որոշելով իւրաքանչիւր ամիս պահել մի մի պահք, որք են՝ Ա. Եղիական, Բ. Ս. Լուսաւորչի (ամարայնոյ), Գ. Վարդափառի, Դ. Ս. Աստուածածնի, Ե. Ս. Խաչի, Զ. Վարդայ Խաչի, Է. Յիսնակայ, Ը. Ս. Յակոբայ (ձմերայնոյ), Թ. Յայտնութեան, Ժ. Առաջաւորաց, ԺԱ. և ԺԲ. պահքեր՝ կից քառասնորդաց:

Ներսէսին՝ նորա վախճանից յետոյ յաջորդեց Գարեգեան գաւառի Սիւնձեղուան գիւղացի Յովհաննէս Բ. որի ժամանակ գտնուեց Յիսուսի Անձեռագործ պատկերը կամ Դաստառակը, որ Աբգար նախահաւատ թագաւորը ստացել էր Փրկչից ի լրումն փափագանայ, և որ Ագգէ՝ Անանէի հալածանաց ժամանակ զետեղել էր քաղաքագրան որմի մէջ եղեսիայում:

Յովհաննէս Բ. կաթողիկոս Յունաց և Պարսից խռովութեանց ժամանակ Պարսից կողմից իջըւ խաղաղութեան միջնորդ գնաց Փոքր—Ասիոյ Յունաց զօրաւարի մօտ, բայց ապարդիւն. որովհետեւ յայնորդ այս բանը Պարսից տկարութեան նշան համարեցին և արշաւեցին նոցա վերայ Հայաստանի միջից անցնելով՝ որ ոչ սակաւ վնասուց պատճառ եղաւ. վասն զի Պարսից դուռը Յունաց անցքը Հայաստանի միջով ընդ միշտ խափանելու համար Մժէժ Գնդունու մահից յետոյ ուն Դենշապուհ պարսիկ իշխան մարզպան կարգեց և դարձեալ սկսեց հալածանք: Բաղմաթիւ մոգեր ուղարկե-

լով Հայաստան, կրակատուներ շինելով և Հայերին ի կրակապաշտութիւն ստիպելով, իսկ Հայք հաւատարիմ իրանց մայրենի եկեղեցուն դիմագրումէին: Հալածանաց այս խռովութեանց ժամանակ 17 ամեայ իշխանութիւնից յետոյ վախճանեց Յովհաննէս Բ. Վաթուղիկոս և յաջորդեց Արագածոտն գաւառի Նիվարդ գիւղացի Մովսէս:

Մովսէս քրիստոնէութեան հալածանքի առաջ քառնելու համար թուղթ գրեց պարսից Խոսրով թագաւորին՝ յիշեցնելով Վահանի ձեռքով եկեղեցու և քրիստոնէութեան ազատութեան համար տըրուած հրովարտակը. Խոսրով ընդունելով հայրապետի թախանձանքը՝ պաշտօնանկ արեց Գենշապուհին և դադարացրեց հալածանքը:

Մովսէս այսպէս եկեղեցին ապահովելուց յետոյ առաջին գործարեց վախճան տօղ Յիսուսի ծննդեան հինգ հարիւր ամեակի առթիւ ծագած շիտթութեանց, կարգաւորելով տօմարը՝ որին արդէն ձեռնարկել էր Գլակայ առաջնորդ Աթանաս: Այս խի նպատակով գումարեց Դլնայ Գ. ժողովը 551 թուին: Այս ժողովում կարգի գրուեց Հայոց տօմարը և Հայոց նոր թուական սկսուեց:

Մովսէս կաթուղիկոսի վերահաստատած խաղաղութիւնը Հայք երկար չը վայելեցին. վասն զի Յունաց և Պարսից մէջ ծագած պատերազմների ժամանակ Հայք պարտաւարուած էին Յունաց կամ Պարսից օգնել և հակառակ կողմի վրիժառութեան ենթարկուել: Պարսից Խոսրով թագաւորը տեսնելով որ Հայք իբրև քրիստոնեայ աւելի դէպ ի յոյներն են հակուած՝ բաղմաթիւ զօրքերով մտաւ Հայաստան, շատ ասպատակութիւններ արեց և կամենում էր Յունաց բաժինն ևս նուաճել. ի վրէժխնդրութիւն Վարդան Բ. Մամիկոնեանից կրած բաղմագիմի հարուածների՝ գրեթէ աւերակ դարձրեց Ցարօնոյ աշխարհը և նոյն աւերը կամենում էր հասցնել բոլոր աշխարհին, բայց բարեբաղդաբար խօթութեան մէջ ընկաւ և Պարսկաստան վերադարձաւ. ուր, ինչպէս գրում են պատմիչները, նախ քան վախճանելը ընդունեց քրիստոնէութիւն: Խոսրովին յաջորդումէ իւր որդին Ուրմիզդ որ շուտով գահընկէց է լինում յաջորդ թոյնելով իւր Խոսրով Բ. որդին: Խոսրով ներքին երկպառակութիւնը Յունաց և Հայոց ձեռնառութեան կարգի դնելուց յետոյ՝ Սմբատ Բագրատունուն 593 թ. նշանակումէ մարզպան Հայոց:

Սմբատ Բագրատունի մարզպանական իշխանութեամբ ճոխացած երբ Պարսկաստանից վերադառնում էր Հայաստան՝ Վրկանաց

աշխարհից անցնելիս՝ տեսաւ որ տեղւոյն Հայ ժողովուրդը մոռացել է իւր մայրենի լեզուն և քրիստոնէական պարտաւորութիւններից շատ շատերը ուստի ոմն Աբէլ երէցի Մովսէս կաթողիկոսի ձեռնադրութեամբ Վրկանաց եպիսկոպոս Նշանակեց, Հայ դպրութեան դպրոցներ հաստատեց և ուսուցիչներ կարգեց, որով Վրկանք ևս միացան Հայոց հետ և Հայաստանեայցս եկեղեցւոյ Հայրապետի մի թեմը կազմեցին:

Ամբաստ դեռ Հայաստան չէր հասել Մովսէս կաթողիկոս խորին ծերութեան մէջ 30 տարի անձամբ և 13 տարի ևս ոմն Վրթանէս վարդապետի տեղապահութեամբ հայրապետական իշխանութիւնը վարելուց յետոյ վախճանեց: Հայք հայրապետի ընտրութեան համար երկպառակուեցին, ոմանք տեղապահ Վրթանէսին էին կամենում կաթողիկոսացնել, ալլք՝ մի ուրիշը, և իմանալով որ Ամբաստ մարզպանական իշխանութիւն ստացած վերադառնումէ՝ սպասեցին, երբ Ամբաստ հասաւ, Ռշտունեայ Աբրահամ եպիսկոպոսին ընտրեցին կաթողիկոս. Վրաց հետ բանակցութիւնները որ սկսեցում շարունակվումէին տեղապահ Վրթանէս վարդապետի ձեռքով, շարունակուեցին Աբրահամ կաթողիկոսի միջոցաւ ևս, որի օրով տեղի ունեցաւ Վրաց բաժանումը՝ իրանց Կիւրոն կաթողիկոսի ձեռքով յամի Տեառն 590:

Բ. ԺՈՂՈՎ ԴՎՆԱԾ.

ԴՎնայ երկրորդ ժողովը դահերիցութեամբ Ներսէս Բ. կաթողիկոսի, մանաւանդ գիւղական եկեղեցականների ուղղութեան համար կանոն է հաստատում 38 յօդուածով՝ որք են.

Ա. Քահանաների տուրքը տանել եկեղեցին և ոչ թէ մի որ և է՝ քահանայի ոուն:

Բ. Պատարագի ողորմութեան տուրքը քահանաները առնեն առանց զօշաքաղութեան:

Գ. Եկեղեցու տուրքը վաշխով չը տրուի:

Դ. Քահանայութեան կոչումը չը վաճառուի, և աշխարհականները քահանայի պաշտօն կատարել չը համարձակեն:

Ե. Կրկին ամուսնացեալները հեռանան եկեղեցական կոչումից, և եկեղեցւոյ հասոյթ չը վայելեն:

Չ. Քահանաները շաբաթ և կիրակի օրերը Ս. պատարագը չըխափանին. տօն օրերին պաշտամունքից չը ծուլանան, և եթէ այնիոյթ գտնուին՝ զըրկուեն օրուայ հասոյթից:

Է. Քաջանաները չքաւորութեան պատճառով սուրբ հաղորդութեան բաժակը չընուազեցնեն:

Ը. Ս. Հաղորդութիւնը ժողովրդին մատակարարելիս՝ նոր գինի չաւելացնեն:

Թ. Խորանի վարագոյրը չըտան հարսանեաց գործածութեան համար:

Ժ. Քաջանաները մկրտութեան ջուրը չըտան ուրիշներին, մանաւանդ կանանց՝ տանը պահելու և երեխաներ մկրտելու:

ԺԱ. Քաջանաների մէջ յառաջագոյն ձեռնադրուածը համարուի նախագահ:

ԺԲ. Դպիրները եկեղեցում առանց քաջանայի չըհամարձակեն ժամերգութիւն կատարել:

ԺԳ. Քաջանաները աշխարհականների կամ ֆինուորների զգեստ չըհամարձակեն հագնել:

ԺԴ. Եկեղեցու տուրքը բաժանուի ըստ օրինի. երկու և կէս մասն՝ աւագ քաջանաներին, երկու մասը՝ հասարակ քաջանաներին, մի և կէս մասը՝ սարկաւագներին, դպիրներին, այրի կանանց և եթէ կարօտներ կան՝ մի մի մասն:

ԺԵ. Եկեղեցու սպասները լինին աւագ քաջանայի ձեռքը, որ բնաւ աշխարհական բաներով չը պէտք է զրադուի:

ԺԶ. Մկրտութիւնը եկեղեցում, Ս. աւագանի մէջ լինի բոլոր պատրաստութեամբ, և եթէ միայն վտանգ լինի՝ տանը կատարել:

ԺԷ. Մկրտութեան ժամանակ, ի տեղի սարկաւագի՝ կանայք չը լինին սպասաւորելու:

ԺԸ. Առանց հարկի ստիպման սարկաւագները չըհամարձակեն մկրտութիւն անել:

ԺԹ. Քաջանաները չըհամարձակեն տուրքով կատարել ապաշխարութեան խորհուրդը:

Ի. Եթէ քաջանան ապաշխարողների խոստովանանքը յայտնի, նղովքով կարգալոյծ լինի:

ԻԱ. Եկեղեցում հասարակ դերեղման չը լինի:

ԻԲ. Քաջանայք չըհամարձակեն վաշխ առնել:

ԻԳ. Աղքատների համար նուէրքը քաջանաները ըստ կամաց չըբաժանեն. այլ ընծայողի ներկայութեամբ բաժանեն աղքատներին:

ԻԴ. Հաղորդողները ծոմ լինեն. ի հակառակ դէպս, եթէ քաջանան կամ եկեղեցականները գիտենան, չըթողնեն հաղորդուել:

ԻԵ. Փոքրահասակներին չըպսակել. չըպսակել նաև չափահասներին՝ եթէ միմիանց նախապէս չեն տեսած:

ԻԶ. Առանց հարկի՝ կոյսը այրիի և այրին կուսի հետ չըպսակուի:

ԻԷ. Քաջանաները չըհամարձակեն ընտրել ողորմութեան կամ նուէրքի համար արջառ:

ԻԸ. Քաջանայք չըհամարձակեն նուիրուած անասունը կենդանի պահել այլ մօրթել և աղքատներին բաժանել տան:

ԻԹ. Քառասնորդաց և Առաջաւորաց պահքը ոչ դք չըհամարձակի լուծանել:

Լ. Ճրագալուցի շաւաթ օրը առանց տկարութեան հարկի ոչ դք չըհամարձակի նախ քան Ս. պատարագը հաղորդուել:

ԼԱ. Ժողովրդականը չըհամարձակեն քահանայի հակառակ հրամաններ տալ:

ԼԲ. Արրեցող սրիկաներին ընկերակցող քահանայ չըլինի. քահանան արծաթագին աղախին չունենայ, և անսուրբ վաստակից տուրք չըստանայ:

ԼԳ. Կով կթելու. կամ հաց եփելու և կամ ո և է գործի համար կին չըմանի: արեղանների վանքը

ԼԴ. Անապատկանները արևի մոտելուց առաջ դառնան իրանց անապատը:

ԼԵ. Վանականները աշխարհականների տանը չըկենան, և եթէ մատիկ վանք չկայ՝ աւագ երէցի տաճը կենան:

ԼԶ. Վանականները չըհամարձակեն վաճառականութիւն անել և առանձին ձի կամ այլ ինչ պահել:

ԼԷ. Աղանդաւորներին տուն չըթողել:

ԼԸ. Իւրաքանչիւր ամսում մի մի պահք պահուի:

ԳԼ. Դ.

Քրիստոնէութեան Հայաստանում հաստատուելուց յետոյ՝ Աղուանից և Վրաց եկեղեցիքը Հայաստանեայցս եկեղեցու մասն և ընդարձակ թեմերն էին կազմում. եկեղեցական ժամակարգութիւնը թէև իրանց լեզուովն ու աղգային աւանդութիւններով էին կառարում: քայց ի հաւատոյս մի լինելով Հայաստանեայցս եկեղեցու հետ՝ հայ հայրապետի բարձրագոյն հոգեւոր իրաւասութեանն էին ենթարկւում: Վրացիք և Աղուանք ունէին իրանց յատուկ կաթողիկոսները, որոնք Ս. Լուսաւորչից սկսեալ ընտրուելուց յետոյ Ս. օծում և կաթողիկոսական իրաւունքը ստանումէին Հայաստանեայցս ընդհանրական հայրապետից, և այս միութեամբ երեք ազգերը կազմումէին ըստ հոգեւորին՝ մի Հայաստանեայց եկեղեցի:

Մովսէս Եղիսարեցեւ օրով Վրացիք իրանց կաթողիկոսի մահուանից յետոյ երկաղառակուեցին և դժուարանումէին կաթողիկոս ընտրել, ուստի այս երկաղառակեալ դրութիւնից դուրս գալու համար դիմեցին Մովսէս կաթողիկոսին խնդրելով կաթողիկոս նշանակել, ում որ կրկամենայ: Մովսէս Վրաց հաճութեամբ Այրարատայ քորեպիսկոպոս և կաթողիկոսական եկեղեցու վաներէց, աղգաւ Վրացի, Զաւախ գաւառի Սկուտր գիւղից Կիւրո-

նին, որ հմուտ էր հայոյ յոյն, պարսիկ և վրացի դպրութեան՝ օժեց Վրաց կաթողիկոս:

Կիւրոն Հայոց հայրապետանոցում ընդ երկար կեղծելուց յետոյ, երբ կաթողիկոսանալով վերադարձաւ Վրաստան՝ սկսեց սկզբում նեստորականների հետ մտերմութիւն, բայց յանդիմանուելով իւր բարերար Մովսէս հայրապետից՝ յետ կացաւ. յետոյ սկսեց հակուել դէպ ի քաղկեդօնականութիւն, որի մասին իրանից ձեռնադրուած Յրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսը տեղեկութիւն հաղորդեց հայ հայրապետանոցին: Բանակցութիւնը հայ հայրապետանոցի և Կիւրոնի մէջ շարունակւումէին մինչև Մովսէս հայրապետի մահը, որից Կիւրոն պատկառելով կեղծումէր թէ, ինքն Հայաստանեայց եկեղեցու միութիւնից հեռանալու դիտաւորութիւն չունի: Բայց երբ Աբրահամ կաթողիկոս յաջորդելով Մովսէսին՝ սկսեց շարունակել բանակցութիւնը, մի քանի փոխադարձ գրութիւններից յետոյ Կիւրոն յայտնեց իւր՝ Քաղկեդօնի ժողովին հետևող լինելը: Աբրահամ կաթողիկոս Կիւրոնի անդառնալի անջատումն տեսնելով՝ 597 թ. Դմնայ Դ. ժողովը գումարեց, ուր Կիւրոնին ու նորա հետևողներին Հայաստանեայց եկեղեցուց հերձեալ հրատարակեց և շրջաբերական թուղթ ուղղեց դէպի բոլոր հաւատացեալները՝ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն համառօտելով նախկին երեք տիեզերական ժողովոց համեմատ և, յիշելով Քաղկեդօնի ժողովի մանրամասնութիւնը ու Վրաց անջատումն՝ առաջադրեց հեռի կենալ Վրաց հետ հաղորդակցութիւնից*):

Կիւրոն այս բանը հասցրեց ի լուր Յունաց կայսեր, որ հրամայեց հայ և քաղկեդօնիկ հոգևորականաց մասնակցութեամբ ժողով գումարել Կ. Պօլսում: Ժողովը կայացաւ. ներկայ էր նաև Մովսէսի և նորա մահից յետոյ Աբրահամ կաթողիկոսի տեղակալ Վրթանէս: Ժողովը աղմկալից վախճան ունեցաւ և այս աղմուկը ընդերկար տևեց. վասն զի Յունաց հպատակ հայերից ոմանք առ ահի ընդունել ձեացրին Քաղկեդօնի ժողովը, իսկ պարսից հրպատակ հայերը քնաւին մերժեցին, որով սկսուեց ներքին կրօնական վէճ: Յունաց կայսրը տեսնելով թէ անհնար է հայկական եկեղեցուն Քաղկեդօնի ժողովը ընդունել տալ, Յունաց բաժնի վերայ հակաթոռ կաթողիկոս կարգեց ոմն Յովհան՝ Կող դաւառի Բա-

(*) Ուխտանէս Եպիսկ. եր. 132—36. տպեալ ի Ս. Էջմիածին 1871 թ.

գարան գիւղից: Այս հակաթու կաթուղիկոսը բնակութիւն հաստատեց Կոտէից գաւառի Աւան գիւղաքաղաքում, որպէս զի Դըլնայ մայր աթոռին մօտ՝ միշտ մրցութեան մէջ մնայ և անընդհատ ճարակ տայ երկաղառակութեան: Այսպէս էլ եղաւ. Յովհանն հակաթու կաթուղիկոսը մինչև իւր մահը քար գայթակղութեան և որոմն խռովութեան մնաց:

Աբրահամի կաթուղիկոսութեան վերջին տարիներում Պարսից Խոսրով թագաւորը տեսնելով որ Յոյնք կրօնական և քաղաքական խնդիրներով երկաղառակեալ են, 614 թուին արշաւեց դէպ ի Պաղեստին, առաւ Երուսաղէմ քաղաքը և 30,000 անձանց հետ գրեց տեղւոյն Զաքարիա պատրիարքին ու Փրկչի սուրբ խաչը, որ դրեց մեհեանում ի նախատինս Հերակլ կայսեր:

Աբրահամ կաթուղիկոս 23 տարի ամենայն արժանաւորութեամբ հայրապետական իշխանութիւն վարելուց յետոյ 617 թուին վախճանեց և տեղը յաջորդեց Մամիկոնեանց Տարօնոյ եպիսկոպոս և Գլակայ առաջնորդ Կոմիտաս՝ որ Արագածոտն գաւառի Աղց գիւղիցն էր: Կոմիտաս սկզբում՝ Ս. Հռիփօիմէի վանաց փակակալ լինելով, իւր կաթուղիկոսութեան երկրորդ տարին սկսեց այդ վանքը ի հիմանէ շինել աւելի ևս ընդարձակ և վայելուչ և գտնելով սուրբ կուսանաց մարմինները կնքեալ Լուսաւորչի ու Ս. Սահակայ կնիքներով՝ ինքն ևս կնքեց և զետեղելով աւագ խորանի տակ՝ ի պատիւ սուրբ կուսանաց երգեց «Անձինք նուիրեալք, շարականք: Այնուհետև Կոմիտասը Կաթուղիկէ Ս. Էջմիածնայ փայտաշէն գմբէթը քանդեց և շինեց գեղեցիկ կովածոյ քարով: 618 թ. Կոմիտաս եօթնամեայ արգիւնաւոր կաթուղիկոսութիւնից յետոյ վախճանեց և տեղը յաջորդեց Վարազատիրոց մարգարանի, Թէոդորոս Ռշտունու և այլ նախարարների հաճութեամբ ու ազգի հաւանութեամբ Ասլահունեաց գաւառից Քրիստափոր Գ. որ ազատ տանից էր: Քրիստափոր Գ. մի խստակրօն ու անձնուրաց մարդ էր. նա անաչառութեամբ յանդիմանումէր բոլորի զեղծումները, ուստի և շատով բոլորին ևս ատելի դարձաւ, և իմանալով որ մեծամեծները կամե՞ ումէին գահընկէց անել իրան, ինքն կամովին, երեքամեայ կաթուղիկոսութիւնից յետոյ հրաժարուեց, և Մասիս սարի ստորոտում, Ուղեաց գիւղում մի վանք շինելով այնտեղ կրօնաւորական կեանք սկսեց վարել մինչև իւր վախճանը: Քրիստափորին յաջորդեց Եղր, որ Նիգ գաւառի Փառաժնա-

կերտ գիւղիցն էր, Եզր կաթուղիկոսարանումն էր մեծացած և Ս. Գրիգորի եկեղեցու փակակալն էր՝ երբ ընտրուեց կաթուղիկոս. որա կաթուղիկոսութեան առաջին տարին Յունաց Հերակլ կայսրը Քրիստոսի սուրբ խաչը գերութիւնից ազատած Պարսից պատերազմից վերադառնալով՝ Կարին քաղաքում Հայոց և Յունաց եկեղեցականներից գաւառական ժողով գումարեց Քաղկեդոնի ժողովի Համար։ Այս ժողովում ներկայ գտնուեց նա և Եզր, որին կայսրը Մեթ Գնունու ձեռքով ազգարարեց ընդունել Քաղկեդոնի ժողովը՝ ապա թէ ոչ՝ պէտք է յունական բաժնի վերայ ուրիշ կաթուղիկոս նշանակի։ Այս ժողովին թէ և չը կարողացաւ մասնակցել Մաթուսաղայ վարդապետը, Երասաձորի վարդապետարանի (Կամիջաձորոյ վանք) գործերով զբաղուած լինելով, սակայն դաւանութեան գիր ուղարկեց, որ ժողովի վիճարանութեանց ժամանակ կարդացուեց Յունաց դաւանագրի հետ, որին ստորագրել էր ինքն կայսրը։ Ուր ուրեմն Եզր վախենալով կայսրից՝ ընդունեց Քաղկեդոնի ժողովը, և ի տրիտուր՝ պարգև ստացաւ Կողբայ աղահանքը։

Եզր Քաղկեդոնի ժողովը ընդունելու համար մեծամեծ պարգեւներով ու շքով ձօնացած՝ վերադարձաւ Հայաստան, և Դուին մանելիս՝ երբ ըստ սովորութեան եկեղեցու ուխտը ընդ առաջ էր գուրս եկել՝ Ս. Գրիգորի եկեղեցու փակակալ Յովհաննէս Վարդապետը, իմանալով թէ Եզրը ընդունել է Քաղկեդոնի ժողովը ընդ առաջ գուրս չեկաւ և ոչ եկեղեցում երևեց։ Եզր նկատելով այս՝ իւր մօտ կանչեց, և երբ յանձնումէր, Յովհան վարդապետը աստասխանեց թէ « չի կարող ինքն խոնարհել նորան, որ քանդեց ուղղափառ հարց կանոնը », այլ և ասաց. « Անունդ յիրաւի Եզր կոչուեց, վասն զի մեզ—Հայաստանեայցս՝ եզր հանեցիր, մեր ուղղափառ հայրերի հաւատոյ սահմանը քանդելով։ »

Եզր բարկացած եկեղեցուց արտաքսեց, հրամայեց ծեծել և հեռացնել Յովհանին, որ գնաց Նիգ գտառը, Բջնոյ մօտ, Մայրավանք և սկսեց այնտեղ կրօնաւորական կեանք վարել. բայց Եզր այն տեղից ևս հալածեց, առատելութեան վանքը մայրագոմ՝ իսկ Յովհան վարդապետին մայրագոմեցի անուանելով։ Յովհան գնաց Աղուանից Գարդման գաւառը, ունեցաւ բազմաթիւ աշակերտներ՝ որոնցից մէկը Սարգիս անուամբ չարաչար մոլորութեան մէջ ընկաւ. Յովհանի հակառակորդները այս մոլորութիւնը նորան ևս էին վերագրում։

Միայն Յովհան չէր որ ընդդէմ էր եզրին, Հայք տեսնելով որ Քաղկեդոնի ժողովը ընդունելով բոլոր եկեղեցական կարգ ու կանոնները փոխվում են. Յննդեան և ճրագալուցի տօները սահմանեալ օրը չեն տօնվում, Ս. Հաղորդութեան բաժակի հետ ջուր են խառնում, « Սուրբ Աստուածը, առանց «խաչեցար» ի են երգում» սկսեցին աւելի ևս զայրանալ. բայց ի բաց մերժեցին Քաղկեդոնի ժողովը՝ արհամարհանաց ենթարկելով եզրին, նորա առունը առ ատելութեան հայրապետաց շարքում թարս (զնմ) գրելով:

Մահմետականութեան սկզբնաւորութեամբ Հայաստանեայցս եկեղեցուն մի զօրաւոր թշնամի ևս աւելացաւ: Մահմետականութիւնը հրէականութեան սկզբամբ և արիօսականութեան խառնուածով մի աղանդ է: Այս աղանդի հիմնադիրն է Մահմէտ՝ որ 622 թուին սկսեց քարոզել, և բազմաթիւ հետեւողներ վաստկելով՝ կազմեց մի հզօր տէրութիւն, որի նպատակն էր մահմետականութիւն կամ մահ: Մահմէտ իւր տէրութիւնը հաստատեց Արաբիայում, ուր էին նորա ծննդեան և սխրագործութեան տեղի՝ Մէքքէ և Մեդինէ քաղաքները: Մահմէտ մեռաւ 631 թուին, իսկ նորա յաջորդն Աբուբէքիր իւր աթոռը փոխադրեց Դամասկոս. վերջապէս Բաղդատ դարձաւ մայրաքաղաք Մահմէտի յաջորդների, որոնք Խալիֆայ էին կոչվում:

Խալիֆների իշխանութիւնը այնպէս զօրացաւ, որ Յունաց կայսերութիւնը պարտաւորուեց իւր իշխանութեան շատ գաւառներից ձեռք վեր առնել, մինչև անգամ Երուսաղէմից, միայն Քրիստոսի սուրբ խաչը Կ. Պօլիս փոխադրելովը բաւականանալով*), իսկ Պարսից ի ներքուստ քայքայուած թագաւորութիւնը կործանուեց և ընդունելով նաև մահմետական կրօնը դարձաւ խալիֆների իշխանութեան մի գաւառ:

Մահմետական հրոսակները սուր և հուր էին տեղում ամենայն տեղ: Այս հրոսակների արշաւանքը դիպի Հայաստան ևս ուղղուեց. Հայոց զօրավար Թէոդորոս Ռշտունի շտապեց այս արշաւանքի առաջը առնել Ասորեստանի սահմանի մօտ. բայց հայ նախարարներից ոմանք, որ խեթիւ էին նայում Թէոդորոսի իշխանութեան վերայ, վատաբար առաջնորդեցին մահմետական հրոսակ-

(*) Պատմ. Սերէոսի ի Հերակլ և Յաւելուածք հրատ. Պ. Քեր. Պատկանեան ի 1879 ամի ի Ս. Պետերբուրգ, յերես 68:

ներին գէպի Հայաստան, և այս արշաւանքի ու դաւաճան նախա-
բարների վատութեան առաջին զոհը Տարօն գաւառը դարձաւ:

Վահան կամարական երբ տեսաւ թէ միւս նախարարները վա-
տաբար չեն կամենում միաբան զինուիլ ընդհանուր թշնամու դէմ՝
ինքն միայն, ձեռնտուութեամբ մի քանի իշխանների՝ սկսեց գործը-
այդ իշխաններից էլ Անձեւացեաց Սահուռ իշխանը պատերազմի
ժամանակ իւր զօրքով անցաւ հրոսակների կողմը: Հայք յաղթուե-
ցին և սակաւ ունեք կարողացան վախստեամբ ազատուել կոտո-
րածից. որովհետեւ այս պատերազմը ի սէր հաւատոյ էր, վասնո-
րոյ և պատերազմի գաշտը կոչուեց սուրբ բանակ:

Թէոգորոս Ռշտունի թէւ անապարեց զիմագրաւել Արաբացի
հրոսակներին, բայց տեսնելով հայ նախարարներին անմիաբան,
պառակտեալ և վատաբար մեկուսացած՝ ինքն ևս առանձնացաւ,
որով մահաժողովան հրոսակները անարգել մտան Հայաստանի
միջնագաւառները և աւերակ դարձրին երկիրը:

Այս դառն ժամանակին եզր, որ ըստ ումանց «Արեւագալի» եր-
գերը սահմանեց՝ 10 ամեայ և 8 ամսեայ իշխանութիւնից յետոյ
մեռաւ և Տայոց Եշխան գիւղացի Ներսէս եպիսկոպոսը, որ ուսեալ
անձն էր ու աշխարհական ժամանակ զինուորական պաշտօն վա-
րած՝ հակառակ իւր կամաց՝ ընտրուեց կաթողիկոս Ներսէս Գ.
անուամբ:

Մինչեւ Ներսէսի ընտրութիւնը, Արաբացի հրոսակները հաւան
Այրարատ և յարձակմամբ նուաճելով Դուին քաղաքը՝ Յունւարի
6ին Աստուածայայտութեան օրը 12 հազար մարդ կոտորեցին.
այրեցին քաղաքի շինութիւնները և 35 հազար գերիներով վերա-
դարձան Ասորեստան: Ներսէսի առաջին գործն եղաւ թաղել դի-
ակները, որոնք սկսել էին նեխել, մխիթարել ու սփռել Հայ ժո-
ղովրդին և շինել, վերանորոգել ու կարգաւորել այրուած ու քան-
գուած եկեղեցիքը:

Եւնայ եկեղեցիքը վերանորոգելուց յետոյ՝ շինեց Խորվիրապի
վանքն և իւր բնակութեան համար՝ Վաղարշապատու առապարի,
տեսողաց զարմացուցիչ հոյակապ եկեղեցին Ս. Գրիգորի անուամբ,
Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի մասունքները՝ սիւների խարխախներում
ամփոփելով, իսկ գլուխը՝ գեղեցիկ տապանակի մէջ՝ սեղանում:
Այս եկեղեցին, որի բեկորներն անգամ հիացք են բերում մարդու
վերայ՝ գտնվումէ Վաղարշապատից $\frac{1}{2}$ ժամ հեռավորութեամբ
գէպ ի արեւելք, ըստ աւանդութեան այն տեղը՝ ուր Տրգատ Ս.

Գրիգորին ընդ առաջ գուրս եկաւ Խորվիրապից Վաղարշապատ գալու ժամանակը:

Ներսէս այս եկեղեցին շրջապատեց գեղեցիկ շինութիւններով և կրօնաւորների բնակարաններով. շրջապատը այգիներ ու անդատաններ պատրաստեց և Քասախ գետից ջուր բերեց. սակայն այս մեծահաշակ ուխտը երկար գոյութիւն չունեցաւ և քանդուեց տաճիկների ձեռքով*):

Ներսէս բաց ի շինութիւններից՝ ձեռնարկեց բարեկարգել եկեղեցիքը, մանաւանդ ժամակարգութիւնը, որ շարականների շատութեան և բազմատեսակութեան պատճառով բաւական շփոթ կերպով էր կատարւում. այնպէս որ, միանգամ Վարդապետ Խոսրոս Բագուանում առաւօտեան ժամերգութեան ժամանակ ութն զանազան հաւքի շարականներ հարկ եղաւ փոփոխել, որ մեծ շփոթութեան և խռովութեան պատճառ դարձաւ:

Ներսէս հարկաւոր բարեկարգութիւնները ի գլուխ հանելու համար իւր հայրապետութեան վեցերորդ տարին 645 թ. Դիւնայ Ե. ժողովը գումարեց բազմաթիւ եպիսկոպոսների, եկեղեցականների ու իշխանների ներկայութեամբ:

Ժողովը նշումեց բոլոր հերետիկոսներին ու հերձուածողական գրքերը. մերժեց Քաղկեդոնի ժողովը, և եկեղեցականների ու աշխարհականների համար 12 յօդուածով կանոններ հաստատեց: Ժողովի հաւանութեամբ Ներսէս Նիրախայ Դպրեմանքի առաջնորդ ձոն մականուամբ Բարսեղ վարդապետին յանձնեց շարականների ընտրութիւն, և ընտրուած շարականները ձեռնադրելով կոչուեցին ու երգւումն եկեղեցում մինչև ցայսօր անփոփոխ, յաւելմամբ ըստ տօնից նոր գրուած մի քանի շարականների:

Կարճատեւ անդորրութիւնից յետոյ՝ նորից սրածութեան և հալածանաց ենթարկուեց Հայաստան աշխարհն ու Հայաստանեայցս եկեղեցին. վասն զի արաբացի հրոսակները նորից անհամար բազմութեամբ արշաւեցին Հայաստան: Թէոդորոս Ռշտունին, Սմբատ կիւրապաղատը և ուրիշ նախարարներ տեսնելով որ չեն կարող դիմադրել հրոսակների կատաղութեանը՝ ընդառաջ գուրս եկան և հրապատակութիւն խոստանալով բազմաքանձ ընծաներով յետ դարձ-

(*) Վիրապոս Գանձակեցի, Մոսկուա ի 1858 թ. երես 34. Սեբէոս եպիսկոպոս երես 118.

րին. երբ որ լսեց այս Յուճաց Կոստանդին կայսրը՝ մտաւ Հայաստան մտքումը դնելով աւերել և կործանել. բայց զիջանելով Ներսէս Հայրապետի միջնորդութեանը, երկիրը նորից ի հպատակութիւն նուաճելուց յետոյ՝ եկաւ Դուին և իջեանեց կաթողիկոսարանում և այս դէպքը յարմար առիթ գտնելով՝ առաջարկեց կաթողիկոսին ընդունել Քաղկեդօնի ժողովը. Ներսէս և Կաթողիկոսարանի եպիսկոպոսները առ ահի՝ ընդունել կեղծեցին կայսեր առաջարկութիւնը, և հաղորդուեցին յոյն քահանաների մատուած պատարագին, բացի մի եպիսկոպոսից՝ որին երբ կայսրը հարցնումէր չըհաղորդուելու պատճառը և ստիպումէր հետեւել իւր կաթողիկոսին, — եպիսկոպոսը պատասխանեց. « Կաթողիկոսն ևս ակամայ է հաղորդուել, վասն զի նա ինքն եպիսկոպոսների ժողովով մերժել է Քաղկեդօնի ժողովը »:

Կայսրը Հայերին բռնի Քաղկեդօնի ժողովին վարժեցնելու համար բազմաթիւ զօրքեր թողեց Հայաստանում և զնաց Կ. Պօլիս. իսկ զօրականները այնպիսի խժգժութիւններ և յանուն Քաղկեդօնի ժողովի գայթակղական գործեր գործեցին, որ Հայերը զգուած քաղկեդօնականութիւնն ու անհաւատութիւնը մի և նոյն բանն էին համարում: Հայերի այս տրամադրութիւնը յոյն վերականգնները հասցրին ի լուր կայսեր և Կ. Պօլսոյ պատրիարքի. որոնք թղթով պատուիրեցին Ներսէս կաթողիկոսին, Սմբատ կիւրապաղատին և Թէոդորոս Ռշտունուն տանել յոյն վերականգնների գործերին, հետեւել Քաղկեդօնի ժողովին և ի հաստատութիւն՝ թղթով յայտնել իրանց յանձնառութիւնը. Ներսէս կայսեր պատասխանելու համար Դուինում 648 թ. նորից ժողով կազմեց որի վճիռը եղաւ. « Մենք նոր աւանդութիւն չենք ընդունում, միայն հաստատուն ունինք հաւատոյ այն վարդապետութիւնը, որ ընդունել ենք Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից, երեք տիեզերական սուրբ ժողովներից և մեր սուրբ թարգմանիչներից. ուրիշ բան չենք յանձն առնիլ *): Այս վճռից յետոյ Ներսէս մի ընդարձակ գրութեամբ Նիկիոյ ժողովի հանգանակը ուղարկեց կայսեր՝ ինդրելով թոյլ տալ իրանց պաշտել իրանց հաւատը, ինչպէս հեթանոս պարսիկ Խոսրով և Կաւատ թագաւորները թոյլ են տուել **):

*) 2ամէ. հատ. Բ. եր. 350. **) Սերէոս եր. 119 — 130.

Այս թղթից յետոյ թէեւ Յունաց կայսրը յայտնի ստիպմունք գործ չը դրեց, բայց յոյն վերակացուները սկսեցին աւելի ևս նեղել հայերին և գայթակղական գործերով զզուեցնել: Ներսէս Գ. տեսնելով թէ Յունաց հետ իւր ունեցած յարաբերութեամբ կասկածելի է դարձել և ենթարկուել է Թէոդորոս Աշտուհուն զայրութիւն՝ թողեց հայրապետական իշխանութիւնը և առանձնացաւ իւր հայրենի Տայոց աշխարհը, ուստի և հայրապետական իշխանութիւնը տեղապահական իրաւունքով յանձնուեց Յովհաննէս Մանազկերտցուն, որ մայրենի եկեղեցու նախանձախնդրութեամբն վառուած՝ Հայաստանեայց եկեղեցու կարգ ու կանոնները վերահաստատելու համար, առ ահի Յունաց՝ Դուինից հեռի Մանազկերտում ժողով կազմեց, մերժեց Քաղկեդօնի և Նզրի ժամանակով եղած Կարնոյ ժողովները և յոյներից զատուելու յատկորոշ կանոններ սահմանեց:

Իսկ Ներսէս Գ., երբ Թէոդորոս Աշտուհնի վախճանեց՝ նորից վերադարձաւ Դուին և սկսեց վարել իւր հայրապետական իշխանութիւն վեցամեայ տարագրութիւնից յետոյ: Ներսէս Ս. Հռիփսիմէի Հայաստան բերած ու Վարազայ սարում թողած խաչը Թողիկ ձգնաւորի ձեռքով գտնուելուն համար Վարազայ Ս. Խաչի տօնը հաստատեց և Մանիքեցւոց աղանդով խմորեալ մոլորամիտներին, որոնք մերժումէին եկեղեցւոյ կարգերն ու աւանդութիւնները, հայ իշխանների ձեռքով պատուհասակոծ անելով՝ հալածեց, շատերի ձախտները դրոշմելով՝ որ ճանաչուեն: Ներսէս քսանամեայ իշխանութիւնից յետոյ 661 թ. վախճանեց, յաջորդ թողնելով իւր սենեկապան Անաստասին՝ որ Ակոռի գիւղիցն էր:

Ե. ԺՈՂՈՎ ԴՎՆԱՅ

Եկեղեցականների և աշխարհականների բարեկարգութեան համար.

Ա. Եպիսկոպոսը ուրիշ եպիսկոպոսի վիճակ չը յափշտակէ:

Բ. Եպիսկոպոսը չը համարձակի ուրիշի վիճակում սեղան հաստատել (եկեղեցի օծել) և քահանայ ձեռնադրել:

Գ. Եպիսկոպոսը պյցելի իւր վիճակի վանքերին, գպրոցներին և հիւանդանոցներին և չը համարձակի բռնութեամբ բան ստանալ ոչ դրից:

Դ. Եկեղեցու ժառանգութիւնը ուրիշին չը վաճառել:

Ե. Քահանաներն ու պաշտօնեաները եթէ ծուլանան եկեղեցու պաշտամունքից՝ պատժուեն եպիսկոպոսից:

Զ. Նոքա, որոնք թողնելով քահանայութեան ու սարկաւագութեան գործը, աշխարհային գործերով և որսորդութեամբ կը զբաղուեն՝ զրկուեն եկեղեցու հասցիցից:

Է. Որոնք առանց եօթն տարի սպասելու, և իրանց գերի գնացած (բացակայ) ամուսինների մասին հաստատ լուր առնելու կամուսնանան ուրիշի հետ, նոցա պսակը անվաւեր լինի, Բայց եթէ եօթն տարուց յետոյ անգիտութեամբ ամուսնացած լինին՝ և իրանց առաջին ամուսինը վերադառնայ առաջին ամուսին կենակցեն և ապաշխարեն՝ որքան եպիսկոպոսը կը սահմանի. այսպէս լինի և նոցա համար, որոնք գերութեան (բացակայութեան) մէջ կամուսնանան:

Ը. Եկեղեցու ժառանգաւորները, եթէ անորդի լինին՝ եկեղեցուց սահմանած անշարժ կայքերը չը համարձակեն տալ իրանց մերձաւորներին. իսկ եթէ կը կամենան որդեգրել մէկին, իրանց մեռնելուց յետոյ, եթէ քահանայանայ որդեգրեալը՝ վայելի, իսկ եթէ քահանայութեան անարժան լինի, անշարժ կայքը եկեղեցուն մնայ, իսկ շարժականները տրուին նոցա մերձաւորներին:

Թ. Աշխարհականները չը համարձակեն մէկին վանահայր կարգել կամ հրաժարեցնել. և ընտանեօք վանքերում չը բնակեն:

ԺԱ. Իշխանները հիւանդանոցում եղող տկարներից հարկ չառնեն:

ԺԲ. Իշխանները և հեծեալները գիւղ հասնելիս վանքում (պատսպարան պանդխտոց) ուտելու և խմելու ագահութիւնը չառնենան:

(Կը շարունակուի):

Յ. Վ. Մ.

